

Socio-priestorové premeny vidieckych sídiel na Slovensku v začiatkoch 21. storočia – sociologická reflexia¹

Ľubomír Falt'an²

Sociologický ústav, SAV, Bratislava

Socio-Spatial Transformations of Rural Settlements in Slovakia at the Beginning of the 21st Century – Sociological Reflection. The transformation of rural communities in Slovakia was also reflected in the architectural and urban design of rural settlements. Changes in the architectural and urban design of rural settlements reflect the ongoing socio-structural changes in rural communities. However, these socio-structural and architectural-urbanistic changes have different intensity and different forms in various regions of Slovakia. At present, local development transformations are not only conditional on the needs and ambitions of the local population, but also on the new "players" of development processes - the new homeowners, the stakeholder groups in the manufacturing sector and the service sector, such as investors (developers) in the area of housing. This is particularly intense in suburbanized areas of large cities. It brings a whole range of positive but also problematic social and spatial processes, forming rural space. In a number of cases, this also significantly changes the character and expression of rural settlements and rural landscapes. Sociológia 2019, Vol. 51 (No. 2: 95-114)
<https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.2.5>

Key words: *Urbanization; industrialization; suburbanization; migration; agrarian versus urban; housing as a market product; self-government and regulatory processes*

Úvod

Vidiecke osídlenie, vidiecke sídla či dedina na Slovensku prešli v pomerne krátkom čase výraznými zmenami tak z pohľadu socio-štrukturálnych znakov spoločenstva týchto sídiel, ako aj hospodárskych činností realizovaných vo vidieckom priestore a v konečnom dôsledku aj z pohľadu výzoru vidieckych sídiel odrážajúcich sa v ich architektonicko-urbanistických premenách. V tejto štúdií by sme sa radi pristavili pri sociologickej reflexii architektonicko-urbanistických zmien, ktorými prechádza slovenská dedina a ktoré sú odrazom či súčasťou širších civilizačných premien spoločnosti vrátane ich spoločensko-politického, spoločensko-hospodárskeho či spoločensko-kultúrneho pozadia. Takáto reflexia nemôže opomenúť ani historické pozadie, keďže sféra hmotná, ľudských aktivít má svoj čas trvania a svoj čas premien, veľakrát nie totožných s časom a tempom zmien v rovine života spoločnosti. Prečo je práve táto hmotno-priestorová charakteristika či podoba ľudských sídiel pre sociológa zaujímavá a hodná sociologickej reflexie? Ako konštatujú A.- L. Müller

¹ Na základe projektu VEGA *Vidiecke spoločenstvá a vidiek v procese zmien*. Číslo projektu: 2/0068/16, doba riešenia: 2016 – 2018 a na základe projektu APVV, číslo projektu: 160462 *Suburbanizácia – vývoj a dopady na sociálno-priestorovú štruktúru zázemia Bratislavy*, doba riešenia: 2017 – 2020.

² Korešpondencia: Mgr. Ľubomír Falt'an, CSc., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: Lubomir.faltan@savba.sk

a W. Reichmann, „prostredníctvom architektúry je spoločnosť so svojimi inštitúciami a sociálnymi hierarchiami doslova vyrezávaná do kameňa“. (Müller – Reichmann 2015: 220) Práve tento spoločenský kontext podieľajúci sa na formovaní architektonickej i urbanistickej podoby rovnako miest, ako aj vidieckych obcí v ich celej histórii, ktorý je tvorený tak „tvorcami“ (stavebníkmi, architektmi či urbanistami), ako aj zadávateľmi či užívateľmi, sa spolu pričiňujú o to, cez aké obrazy a aké symboly je takéto prostredie miest a vidieckych obcí vnímané človekom. Je to vlastne o tom, akým spôsobom a na základe akých zásad sa ľudskou činnosťou formuje a určuje určitý pragmatický priestorový poriadok. V tomto smere sa môžeme odvolať na Bolesława Szmidta, ktorý konštatuje, že „... 'pragmatický poriadok' takto znamená súbor civilizačno-kultúrnych podmienok, v akých vzniká určitý smer architektonickej činnosti; budú to tak odkazy tradície, estetické nároky prostredia, ako aj technicko-ekonomické podmienky, ale predovšetkým podmienky – spoločenské“. (Szmidt 1981: 91) V tomto smere sa už od šesťdesiatych rokov 20. storočia viedli odborné diskusie a polemiky o nepopierateľnom význame tejto dimenzie sídelného rozvoja. (Lynch 1960: 8 a 47-48; Ledrut 1970; Castells 1982: 228) Uvedené spoločenské kontexty „vytesané do kameňa“ nám hovoria o minulosti, ako aj o modernej súčasnosti.

V prípade Slovenska je zaujímavý pohľad na dedinu práve v kontexte jej architektonicko-urbanistických zmien prinajmenšom od päťdesiatych rokov 20. storočia po súčasnosť. Je to obdobie pomerne výrazných vývojových zmien, ktoré sa dediny a vidieka významným spôsobom dotýkali a premietali sa aj do zmien už spomínaného architektonicko-urbanistického výzoru. V období hneď po 2. svetovej vojne bola slovenská dedina stále vo veľkej miere agrárne orientovaná. Do značnej miery pre ňu platila definícia českého sociológa I. A. Bláhu vzťahujúca sa na tradičnú dedinu, keď, ako hovorí „ dedina sa ... javí ako väčšie alebo menšie zoskupenie jedincov pevne usadených na pôde a kultivujúcich pôdu... Nazvali sme...túto podstatnú črtu zemitosťou. ... Táto závislosť od pôdy a prírodných vplyvov je preukázateľná i na hmotnej organizácii dediny. ... Taktiež pri vnútornom zariadení a usporiadaní svojho obydľia.“ (Bláha 1968: 107) V tradičnej agrárnej dedine rozhodujúcim faktorom pri formovaní hmotných štruktúr zastavaného územia, ako konštatuje už spomínaný I. A. Bláha, sú faktory prírodné a hospodárske pred zhmotnenými potrebami duchovnými. (Bláha 1968: 107) Vzťahuje sa to aj na obydľie: „Dedinské obydľie, to je zásobáreň, skladište, v ktorom človeku samému, jeho pohodliu, hygiene, záujmom duchovným sa dostáva najmenšie miesto. Vzťah k pôde, k obilii, dobytku, hydine prevláda pred tým, čo je ľudské.“ (Bláha 1968: 107) Ešte aj v súčasnosti, tam, kde sa zachovala pôvodná vidiecka zástavba vo svojej agrárnej podobe (aj napriek tomu, že spôsoby využívania týchto priestorov sa už zmenili), dá sa odšifrovať, že obytný priestor tvoril

nanajvýš jednu tretinu zastavaného priestoru a niekedy aj menej v závislosti od veľkosti hospodárstva. Stodola, stajňa, chlievy, skladovacie priestory na poľnohospodárske produkty, objekty a priestory pre hydinu, ovčiarne či objekty pre zajace atď. dominovali – plošne i objemom – vo dvore. Vychádzalo to z toho, že domácnosť tvorená predovšetkým rodinou, resp. viacgeneračnou veľkorodinou ako sociálna jednotka spĺňala výrazne aj svoju funkciu produkčnú, k čomu boli usposobené aj objekty a priestory, ktoré sa viazali na takto pojatú domácnosť.

Externé faktory zmeny s dopadom na architektonicko-urbanistický vzhľad dediny

Architektonicko-urbanistický vzhľad slovenskej dediny bol ovplyvňovaný celým radom externých faktorov, medzi ktoré môžeme zaradiť také zásadné civilizačné zmeny, ktoré prinášali napr. procesy industrializácie a urbanizácie krajiny, ale aj faktory politicko-ideologického charakteru, ktoré v tom-ktorom období formovali rozvojové politiky krajiny. Práve externé faktory politicko-ideologického charakteru určitým spôsobom modelovali a predurčovali podoby, ale aj tempo civilizačných premien s dopadmi na realitu vývojových zmien a ich premietanie do „každodenných“ procesov.

Významnú úlohu pri zmenách architektonicko-urbanistického vzhľadu dediny na Slovensku v 20. storočí mal predovšetkým nástup industrializácie a z toho vyplývajúce sprievodné procesy vzťahujúce sa na zmeny v sociálnej a zamestnaneckej štruktúre a proces kolektivizácie poľnohospodárstva. Na území Slovenska nástup industrializácie síce začína v 19. storočí, ale k jej intenzifikácii a presadeniu sa dochádza až po 2. svetovej vojne. Preto sa hovorí o „oneskorenej“ industrializácii v porovnaní s tým, kedy tieto procesy prebiehali v iných častiach Európy. Rovnako je s tým spojená oneskorená urbanizácia. Ako konštatuje P. Gajdoš, „industrializácia Slovenska prebiehala v niekoľkých vlnách, najintenzívnejšia bola v 50. a 60. rokoch 20. storočia“. (Gajdoš 2015: 40) Na jednej strane charakter industrializácie spôsobil nárast migrácie z dedín do miest, na strane druhej tam, kde priemyselné investície boli lokalizované do vidieckeho prostredia, industrializačné procesy prispeli k stabilizácii a aj k premenám a rozvoju vidieckej sídelnej siete. Súbežne s industrializáciou v jej najintenzívnejšom období (ako odraz spoločensko-politických faktorov) dochádza ku kolektivizácii v poľnohospodárstve, t. j. ku vzniku poľnohospodárskych družstiev (JRD Jednotné roľnícke družstvo), a Štátnych majetkov (ŠM). Ako konštatuje A. I. Bláha, „vtedy však roľník prestáva byť roľníkom a stáva sa iba poľnohospodárskym robotníkom“. (Bláha 1968: 113) Môžeme zjednodušene povedať, že industrializačné procesy spôsobili zvyšovanie časti vidieckej populácie, ktorá prestala byť finančne závislá od toho, čo vyprodukovala domácnosť ako roľnícka produkčná

jednotka a súčasne kolektivizácia poľnohospodárstva sa pričínila o to, že domácnosť na dedine stratila podstatnú časť svojho produkčného charakteru. Základným charakteristickým znakom v nastupujúcom socialistickom období bolo, že podstatná časť ekonomicky aktívnej populácie bola postupne naviazaná na prácu mimo poľnohospodárstva. V oblasti poľnohospodárskych aktivít na úrovni domácností prevládala doplnková samozásobiteľská aktivita s určitými možnosťami prebytky trhovo zrealizovať. Tieto doplnkové a samozásobiteľské poľnohospodárske aktivity sa postupne – hlavne v urbanizovaných územiach – redukovali s nastupujúcou úlohou predovšetkým rezidenčných funkcií a aktivít na úkor samozásobiteľských. Z pohľadu architektonicko-urbanistického charakteru vidieckych sídiel postupne s nástupom intenzívnej industrializácie a kolektivizácie poľnohospodárstva časť zástavby, pôvodne viazanej na poľnohospodársku produkciu domácností, strácala svoje funkčné opodstatnenie. Oslabenie či zánik hospodárskej funkcie domácností viedol k oslabeniu a postupnému funkčnému prehodnocovaniu hospodárskych objektov, ktoré boli súčasťou domáceho hospodárstva (premena na skladovacie priestory, garáže, dielničky, rozšírenie obytného priestoru, atď.). Väčšie, pôvodne hospodárske objekty boli neraz likvidované. Významným zásahom do obrazu dediny a vidieckej krajiny bol vznik poľnohospodárskych družstiev a štátnych majetkov s ich infraštruktúrnym zázemím, obvykle na okrajoch dedín – sústredenie hospodárskych objektov (kravíny, ošipárne, ovčiarne,...) vrátane skladovacích priestorov, priestorov pre poľnohospodársku techniku, objektov administratívy. Tieto nové veľkoprodukčné poľnohospodárske firmy so svojimi koncentrovanými hospodárskymi dvormi sa stávali novými dominantami dedín.

Skutočnosť, že postupne podstatná časť ekonomicky aktívnej populácie vidieckych sídiel bola spätá s prácou mimo poľnohospodárstva a súčasne dochádzala za prácou do centier predovšetkým priemyselnej výroby, sa postupne prejavovala aj v zmenách nielen životného štýlu, ale aj nárokov na bývanie. Tieto nové nároky predovšetkým mladšie generácie riešili alebo zmenou trvalého bydliska a odchodom do miest, alebo postupným prenášaním nových vzorov života vrátane tých vzťahujúcich sa na bývanie do miest svojho doterajšieho trvalého bývania – dedín. Vo vidieckych sídlach – dedinách sa to prejavovalo predovšetkým v prestavbách pôvodných obytných častí domov a jednoznačnejšie pri výstavbe nových rodinných domov. V tomto smere sú prínosné niektoré etnologické analýzy z obdobia druhej polovice 20. storočia, ktoré sa zaoberali podobami tradičného staviteľstva a architektúry slovenskej dediny a premenami stavebnej kultúry na slovenskej dedine. (Bednárík 1967; Podoba 1984) Skutočnosť, že postupne podstatná časť ekonomicky aktívnej populácie vidieckych sídiel bola spätá s prácou mimo poľnohospodárstva a súčasne dochádzala za prácou do centier predovšetkým priemyselnej výroby,

sa postupne prejavovala aj v zmenách nielen životného štýlu, ale aj nárokov na bývanie. K narušovaniu kontinuity tradičných stavebných foriem dochádza už v priebehu prvých desaťročí 20. storočia, ale v niektorých prípadoch i skôr, a to koncom 19. storočia. Tento prerod so svojimi komplikáciami nebol popretím, resp. zahrnutím tradície, ale jej modifikáciou. Výraznejší zlom nastáva po roku 1950, keď sa začína orientácia na mestské vzory a len v menšej miere sa ešte uplatňujú modifikácie tradičného modelu obydliia. (Podoba 1997: 41-55) Definitívne ukončenie vývojovej nadväznosti na tradičný model obydliia sa viaže na obdobie konca šesťdesiatych rokov. (Podoba 1987: 72-73)

Dôležitým charakteristickým znakom ako dôsledok industrializácie, kolektívizácie a narastajúcich urbanizačných vplyvov, hlavne v rovine wirthovského ponímania urbanizácie ako spôsobu života, bolo postupné zvýrazňovanie rezidenčnej funkcie vzťahujúcej sa na bývanie a domácnosť pred funkciami hospodársko-produkčnými. Vzťahovalo sa to nielen na tú časť populácie, ktorá hlavný zdroj obživy či pracovného uplatnenia spájala s prácou mimo poľnohospodárstva, ale postupne aj na tú, ktorá bola stále naviazaná na prácu v poľnohospodárstve, hoci už v jej kolektívnej podobe. Napriek týmto premenám „agrárna stopa“ sa aj v období socializmu prejavovala v podobe pridomového hospodárstva orientovaného do značnej miery na samozásobiteľstvo (Lindbloom 2006: 175-186) (zelenina, ovocie, drobné hospodárske zvieratá,...), čo si vyžadovalo zachovávať či vytvárať v obmedzenej miere i určité hospodárske zázemie v rámci domácnosti a obytného prostredia. Inými slovami, malo to vplyv na vzhľad a výzor dediny, jej zástavby i urbanistickej podoby. Treba však spomenúť, že kolektívizácia v poľnohospodárstve sa nekončila niekde v období šesťdesiatych rokov. Na Slovensku boli aj horské regióny, v ktorých poľnohospodárske družstvá boli zakladané ešte v prvej polovici sedemdesiatych rokov 20. storočia. Napriek tomu aj tu značná časť ekonomicky aktívnej populácie už pracovala mimo poľnohospodárstva, kombinujúc takúto prácu s prácou na svojom poľnohospodárskom majetku. Preto v takýchto situáciách sa to prejavovalo aj v pretrvávajúcej klasickej vidieckej zástavbe s funkčnou hospodárskou časťou rodinného domu.

Významným fenoménom socialistického obdobia bol vstup tzv. bytových domov do prostredia rodinnej zástavby. Je to výrazne mestský element, ktorý bol iniciovaný na jednej strane dekoncentrovanou industrializáciou a na strane druhej práve kolektívizáciou poľnohospodárstva. Spájalo so to s tým, že industrializácia súvisela s určitou „sociálnou funkciou“, čo znamenalo poskytnúť pracovné príležitosti pre ekonomicky aktívnu populáciu, ktorú uvoľňovala práve kolektívizácia poľnohospodárstva, a to v domovskom priestore tejto uvoľňovanej pracovnej sily. (Falt'an 1975) Bytové domy budované vo vidieckych obciach boli preto často podnikovými bytmi v danej lokalite pre pracovníkov či už priemyselných podnikov, nachádzajúcich sa v danej obci či

pre zamestnancov štátnych majetkov prípadne jednotných roľníckych družstiev, rovnako ako i pre školských zamestnancov alebo zamestnancov štátnych lesov, ktorí neboli miestni. Do značnej miery išlo o zamestnancov, ktorí prichádzali do takýchto vidieckych obcí kvôli zamestnaniu. Vstup takýchto bytových domov do priestoru vidieckych obcí prinášal niekoľko problémov. Predovšetkým išlo o hmotnú štruktúru, ktorá sa vymykala charakteru existujúcej rodinnej zástavby z hľadiska architektonického výzoru – strohá, obvykle panelová zástavba s nízkymi estetickými hodnotami – vymykajúca sa nielen výzorom, ale aj výškovými hladinami z okolitej obytnej zástavby. Do prostredia vidieckych obcí vo väčšom či menšom rozsahu vstupovali štvor, šesť, osem až dvanásťposchodové mestské „sídľiskové“ typizované bytové domy, ktoré nerešpektovali krajinné danosti a kvality okolitého prostredia.

V šesťdesiatych rokoch a v rokoch nasledujúcich dochádza k výraznejšej prestavbe a modernizácii slovenskej dediny. Nová (rodinná)výstavba sa rieši na iných (štvorcových) pôdorysoch, vďaka tejto prestavbe a modernizácii začínajú prevládať nové stavebné materiály (napr. pálená tehla, pálená škridla alebo plechová krytina). Rovnako sa súčasťou novej rodinnej zástavby stáva nové dispozičné riešenie s viacerými izbami, vodovodom, kúpeľňou, splachovacím WC. Súčasťou týchto zmien bolo aj to, že nové rodinné domy nezostávali len na úrovni parteru, ale menili sa vertikálne. Začali sa stavať dvoj aj trojpodlažné rodinné domy. Postupne sem prenikajú urbánne vzory, od sedemdesiatych rokov 20. storočia sa začali presadzovať odborné katalógové prístupy (ponuky) na riešenie rodinnej zástavby. V tomto období dochádza ku konfrontáciám, ale i kultúrnemu konfliktu medzi zaužívaným spôsobom života premietnutého do tradičného využívania obytných priestorov a novým – ponúkaným (cez projekty) – a prijímaným stavebným (architektonickým) a dispozičným riešením rodinných domov. Práve prechod na nové formy riešenia bytových priestorov a ich využívanie často nebol jednoduchý, keďže zaužívané kultúrne vzory majú obvykle inú temporalitu zmeny ako samotná zmena materiálneho prostredia. Premietalo sa to do niekoľkých rovín:

Rola kuchyne ako centrálného obytného priestoru:

– Pohľad do histórie ukazuje, že od dávnych vekov ohnisko bolo centrálnym bodom, ktorý integroval ľudskú pospolitosť, dával teplo, dával určitú bezpečnosť a formoval medziludskú spolupatričnosť. Už v starovekej Číne je práve ohnisko súčasťou piatich „čestí vzbudzujúcich miest“ (vonkajšie dvere, vnútorné dvere, ohnisko, studňa, átrium), ktoré boli súčasťou domu. (Becker – Barnes 1964: 7-8) Kuchyňa ako symbol ohniska si aj na slovenskej dedine, a to do istej miery až po súčasnosť, zachováva dôležitú centrálnu rolu v podobe základného prevádzkovo-obytného priestoru. Ak berieme „ohnisko“ ako symbol „kuchyne“ v modernej súčasnosti, tak jej významná rola (funkcia) v mnohom pretrváva až do súčasnosti. Napriek

novým priestorovým možnostiam „Kuchyňa naďalej pretrváva ako priestor, v ktorom sa kumulujú rôzne funkcie, od tej základnej, ktorou je príprava stravy, varenie a konzumácia, cez funkcie spoločenské (prijímanie bežných návštev, hranie sa detí), kultúrno-spoločenské (počúvanie rádia, nezriedka sledovanie televízie), výchovno-vzdelávacie (učenie sa detí), funkcie priestoru krátkodobej relaxácie (spanie či driemanie na gauči), ale i ďalšie späté s chodom domácnosti a hospodárstva (šitie, žehlenie, atď.).“ (Falt'an 1985: 99-100) Pokiaľ v tradičnej zástavbe jej súčasťou bola tzv. „čierna“ alebo „letná“, inými slovami hospodárska kuchyňa (či už samostatne stojaca vo dvore, alebo lokalizovaná v suteréne s priamym vstupom na dvor), kde sa pripravoval pokrm pre hospodárske zvieratá, tak, čo sa týka varenia, sa to realizovalo v riadnej kuchyni. (Podoba 1984: 65-69) Preto spôsobom využívania kuchyne zodpovedalo i jej vybavenie. Komplikovanejšie to bolo v prípade bytov v bytových domoch na dedine, keď priestorovo veľmi skromné kuchyne boli využívané aj na varenie pokrmov pre hospodárske zvieratá, keďže nie vždy sa obyvatelia týchto bytov vzdali takýchto chovateľských potrieb či možností.

Funkčné členenie a využívanie ostatných obytných priestorov:

- Napriek tomu, že nové dispozičné riešenia rodinných domov, ako i dispozičné riešenia bytov v bytových domoch prinášali nové možnosti ich využívania, nie vždy sa tak dialo v plnom rozsahu. Skôr sa to presadzovalo v prípade priestorov (izieb) na spanie – oddelenie rodičov a detí. Naopak, priestory tzv. obývacie (obývačky) boli využívané skôr pri príležitostných významnejších návštevách, resp. významnejších rodinných oslavách. Vlastná autorova skúsenosť z terénnych prieskumov realizovaných ešte v sedemdesiatych a začiatkom osemdesiatych rokov 20. storočia hovorí, že – hlavne v zime – tieto priestory sa často len temperovali, alebo vôbec nevykurovali a ich vybavenie bolo prekrývané plachtami či igelitom.

Dilema hospodárskych či skladovacích priestorov v rámci novej obytnej zástavby:

- Nové architektonické riešenia rodinných domov, ale aj bytových domov na dedine nepočítali s potrebou takýchto priestorov, s výnimkou pivníc. Viedlo to k tomu, že tento projektový nedostatok si museli riešiť tak vlastníci rodinných domov, ako aj používatelia bytov v bytových domoch podľa svojich možností a schopností. Spontánne preto vznikali tak pri nových rodinných domoch, ako aj pri „bytovkách“ hospodárske objekty rôzneho druhu a rôznej kvality. Aj v tomto prípade a takýmto spôsobom sa prejavovala pretrvávajúca „agrárna stopa“.

Nebytová zástavba a vidiecke sídla v období pred rokom 1990

Obraz vidieka a vidieckych sídiel v socialistickej dobe významným spôsobom formovala výstavba a pôsobenie poľnohospodárskych subjektov (JRD a ŠM). Bol to nový fenomén odlišný od areálov niekdajších veľkostatkov, kde ich súčasťou bola aj obytná funkcia pre poľnohospodárskych robotníkov. Tieto subjekty lokalizované obvykle na hranici intravilánov zamestnávali prinajmenšom časť miestnej ekonomicky aktívnej populácie. Inými slovami vidiecka obec takto bola aj po kolektivizácii a prebiehajúcej industrializácii priamym nositeľom hospodárskych aktivít. Nachádzali sa tu tak administratívne objekty, ako aj objekty živočíšnej produkcie, objekty, resp. priestory produkčno-výrobné či skladovacie viazané na rastlinnú výrobu a mechanizačné zabezpečenie.

Do vidieckeho priestoru mimo mesta sa v tomto období postupne dostávajú aj väčšie či menšie priemyselné podniky, ktoré menia výraz nielen vidieckych sídiel, na okraji ktorých vyrastali, ale aj výraz vidieckej krajiny. Inými slovami, do priestoru vidieckych obcí sa v tomto procese dostávali aj priemyselné stavby.

V oboch prípadoch takéto hospodárske areály vytvárali nové vizuálne siluety vidieckych obcí a vidieckej krajiny, o to viac, ak boli lokalizované na cestných vstupoch do týchto obcí. Nie vždy však to boli (sú) prítlačivé „brány“ do vidieckej obce, či už z hľadiska údržby a starostlivosti o hospodárske i administratívne objekty, ale i estetiky a poriadku areálového prostredia. Zmieniť sa treba aj o ďalších nebytových objektoch sociálnej infraštruktúry, ktoré sa či už historicky stávali súčasťou vidieckych obcí, alebo ich prinášala moderná doba a ktoré ich formovali. Išlo o cirkevné objekty (kostoly a fary, kaplnky, božie muky atď.) školy, predškolské zariadenia, objekty obchodnej či zdravotníckej starostlivosti, kultúrne domy, prípadne objekty rôzneho druhu služieb, objekty miestnej správy. Ich vystupovanie v rámci vidieckej obce, rovnako ako ich funkčná náplň hovoria o význame (prestíži) obce a jej mieste v systéme vidieckej sídelnej štruktúry. Súčasne práve tieto objekty vzhľadom na stavebný a funkčný charakter, lokalizáciu v obci mali predispozície stať sa určitými lokálnymi dominantami, čo sa spájalo s ich významom pre život obce. Často tvorili súčasť jej centra. Význam a rozsah občianskej vybavenosti obcí sa neodvíjal len od jej veľkosti, ale v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia aj od toho, ako bola obec kodifikovaná v rámci vidieckej sídelnej štruktúry – strediskovej sústavy osídlenia. (Kalecký 2012) Výraznejšia koncentrácia, ale aj rozsah vybavenosti sa sústreďoval v tzv. strediskových obciach, zatiaľ čo v tých, ktoré túto funkciu nemali, bola takáto vybavenosť limitovaná a obmedzovaná. Bolo to však v čase, keď o vybavenosti rozhodoval a túto plánoval „štát“. „Strediskovosť“, ktorá pôsobila ako určitý selektívny

fenomén, a hoci mala v sebe aj určitý racionálny náboj, sa utvárala z pohľadu rozhodovania. Určovala, kde budú lokalizované väčšie štátne investície, bola v tomto období často veľmi schematická a vo svojej podstate nedemokratická. Miestne spoločenstvá, ale ani miestna dobová samospráva sa k nim nemohli vyjadrovať. Nevytvoril sa ani priestor, aby do hry mohli vstupovať aj investičné aktivity z iných zdrojov ako štátnych, aby sa takto mohli lepšie uspokojovať nároky a potreby obyvateľstva žijúceho v nestrediskových obciach. Situáciu z tohto pohľadu sťažovalo aj to, že súbežne s vytváraním strediskovej sústavy osídlenia sa presadzovala aj koncepcia obcí rozvojových, stagnujúcich a nerozvojových – zánikových, kde sa nepovoľovala žiadna nová výstavba vrátane bytovej. To už malo vážne sociálne dopady, zhoršovalo to sociálny klímu, vnášalo do vidieckeho spoločenstva pocit krivdy. V konečnom dôsledku to viedlo k vynútenému odchodu mladých generácií z vidieckych sídiel, keďže si v nich nemohli realizovať svoje rezidenčné a predovšetkým bytové potreby. Bol to prejav mocensko-administratívneho rozhodovania, do ktorého občan nemohol hovoriť. V konečnom dôsledku sa to začalo prejavovať s nástupom transformačného obdobia a následných rokov, keď, ako konštatujú Peter Gajdoš a Katarína Moravanská: „V tomto období sa prejavili rozdiely najmä medzi veľkými a malými obcami, hlavne ale medzi bývalými strediskovými a nestrediskovými obcami. Boli to rozdiely v početnosti i v kvalite ľudských potenciálov, v hospodárskej základni, obzvlášť však v základnej infraštruktúrnej vybudovanosti. Tak vznikol základ ďalšieho prehlbovania rozdielov medzi samotnými vidieckymi sídlami podľa ich potenciálov i rozvojových disponibilít v transformačnom i v posttransformačnom období.“ (Gajdoš – Moravanská 2016: 117-118)

Charakteristický znak fenoménu sídelnej zmeny

Procesy industrializácie sa významnejšie naštartovali na území Slovenska až v období po 2. svetovej vojne, kde ich sprievodnou súčasťou bola aj politická zmena so svojimi ideologicky podmienenými formami sociálneho rozvoja. Modelovalo to aj priebeh a sociálno-priestorové charakteristiky tohto civilizačného procesu, za aký môžeme procesy industrializácie považovať. Premietalo sa to aj do zmien v podobe urbanizačných zmien v prostredí vidieckeho osídlenia, ktoré prebiehali a naďalej prebiehajú aj v období po roku 1989. (Buchta 2003: 125-140) Na predchádzajúcich stránkach sme už niektoré z týchto charakteristík spomenuli. Na tomto mieste by sme však chceli upozorniť ešte na jeden faktor ovplyvňujúci socio-priestorové procesy vrátane urbanizačných charakteristík. Industrializačný proces v tomto období, vzhľadom na jeho oslabujúci koncentračny charakter, stál na silnejúcich aglomeračných sieťach, kde dôležitú rolu zohrávali centrá zamestnanosti a vybavenosti, obvykle mestské, hoci nie vždy. Aglomeračné centrá viazali prostredníctvom spádovosti

– každodennou dochádzkou do zamestnania, škôl či za obchodom a službami – na seba ďalšie obce (vidiecke i malé mestá) a obyvateľov v nich žijúcich. Dochádzka do takýchto centier a časová intenzita trávenia času v nich vrátane sociálnych kontaktov z toho vyplývajúcich bola a aj v súčasnosti je významným faktorom prenosu zmien životných vzorov do prostredia trvalého bydliska. Inými slovami, je to jedným z kanálov urbanizácie vidieckeho prostredia – urbanizácie spôsobu života, bez nutnosti zmeny trvalého miesta bydliska. Deväťdesiate roky a vstup do nového milénia prináša čoraz intenzívnejšie nový rozvojový fenomén pre vidiecke sídla – suburbanizačné procesy. Práve tieto procesy sa stali predovšetkým s nástupom 21. storočia aj na Slovensku predmetom vedeckej pozornosti sociológov (Gajdoš – Moravanská 2013; Falťan 2011), rovnako ako i humánnych geografov (Podolák 2010: 41-55; Šveda 2014: 173-195; 2016: 139-171) či urbanistov. (Sopirová 2011) Na rozdiel od aglomeračných procesov suburbanizačné procesy stoja na postupnom náraste pôvodne mestského obyvateľstva sťahujúceho sa do vidieckeho zázemia väčších miest. Dalo by sa metaforicky hovoriť, že to „mestá“ vstupujú do vidieckeho priestoru a podieľajú sa na jeho premene. V odbornej literatúre, ako to zhrňuje česká sociologička Lucie Galčanová, sa preto s procesom suburbanizácie paradoxne spája symbol, reprezentácia sociálnej zmeny, ale súčasne aj symbol či reprezentácia stability – nachádzania „známeho a trvalého, vlastného a kontrolovaného“ v podobe trvalých, dlhodobých materiálnych štruktúr. (Galčanová 2012: 10-11) Paradoxne, hlavne v počiatkoch tohto procesu to bol – často romanticky ladený – únik pred veľkomestským ruchom, zhomom, ale aj ekologickými ohrozeniami spájanými s mestským prostredím či nárastom cien spätých s uspokojovaním bytových potrieb. Napriek tomu, že závislosť a spätosť s mestom nezanikala, bol to akoby opačný pohyb, na ktorom stáli aglomeračné procesy. Sú to však procesy, ktoré výrazným spôsobom zasahujú, ovplyvňujú a menia životné prostredie tohto suburbanizujúceho sa (pôvodne pokojného vidieckeho) zázemia miest. Ak by sme chceli zdefinovať suburbanizáciu, tak sa budeme opierať o charakteristiku Luděka Sýkora, humánneho geografa, podľa ktorého „suburbanizáciou sa spravidla rozumie rast miest priestorovým rozpínaním do okolitej vidieckej a prírodnej krajiny. ... taký rozvoj v okolí miest, ktorý charakterizujú prívlastky rozvoľnený, rozptýlený či roztrúsený. ... je spájaná s omnoho nižšou hustotou osídlenia... Charakterizujú ju samostatné alebo radové jedno, až dvojpodlažné rodinné domčeky s vlastnou záhradou, ktoré obvykle vytvárajú sociálne homogénne rezidenčné zóny, a taktiež pásovú komerčnú zástavbu a priemyselné parky často lokalizované pozdĺž diaľnic a ďalších významných komunikačných osí či v blízkosti ich križovatiek.“ (Sýkora 2003: 219) Suburbanizačný proces, ktorý sa prejavuje aj v zázemí Bratislavy, charakterizujú dva základné migračné pohyby – „pohyb z mesta a pohyb k mestu“.

Vyst'ahovávanie sa pôvodne v Bratislave bývajúceho obyvateľstva do prímestského vidieckeho zázemia – pritom s postupom času to prímestské zázemie mesta nemuselo znamenať len jeho bezprostredné kontaktné územie – sa spájalo so sťahovaním do tohto zázemia aj obyvateľov z iných regiónov Slovenska. Títo imigranti z iných častí Slovenska sa z hľadiska realizácie svojich potrieb a záujmov viažu prevažne na Bratislavu. Vzhľadom na náklady bývania v Bratislave, ale aj vzhľadom na preferovanie bývania v „pokojnejšom“ mimomestskom prostredí sa však „zastavili“ pred Bratislavou.

V jednom aj v druhom prípade to znamená významný zásah do vývojového formovania pôvodného vidieckeho osídlenia, a to tak v rovine architektonicko-urbanistickej, ako aj v rovine premien sídelného spoločenstva obcí – v rovine demografickej, premien sociálnej štruktúry, sociálnych vzťahov a sociálnej klímy, ale aj v rovine socio-kultúrnych zmien.

V kontexte suburbanizačných procesov sa treba zmieniť aj o kritike tohto procesu, ktorý sa premieta do termínu „urban sprawl“, na ktorý český autor P. Hnilička (Hnilička 2005) používa metaforický termín „sídelní kaše“. Ako uvádza M. Ouředníček, „*Urban sprawl* je forma suburbanizácie, ktorú možno považovať za nežiaducu z ekonomického, sociálneho a environmentálneho pohľadu. Sprawl alebo rozliezanie zástavby do voľnej krajiny je charakteristický neriedeným a nepremysleným umiestnením rezidenčných alebo komerčných areálov do krajiny.“

Z pohľadu sociálno-priestorových zmien prebiehajúcej architektonicko-urbanistickej dynamiky v suburbanizovanom zázemí veľkých miest si pozornosť zasluhuje niekoľko faktorov:

Socio-demografická dynamika – Suburbanizačné procesy v zázemí veľkých či väčších miest odštartovali v niektorých vidieckych obciach postupný nárast obyvateľov, a to aj v malých obciach, ktoré v predchádzajúcich obdobiach zaznamenávali pomerne výraznú stratu obyvateľstva. Za uvedeným postupným nárastom stála migrácia nových obyvateľov, ktorá začala meniť socio-demografickú štruktúru populácie v týchto obciach. Príkladom je aj suburbanizačné zázemie Bratislavy. (Falt'an et al. 2011: 122-123)

Riešenie bytovej otázky – Súčasťou takéhoto nárastu populácie sú aj tlaky na potrebu riešenia bytovej situácie, s čím sa spája často či už prestavba existujúceho domového či bytového fondu alebo nová výstavba. V tomto kontexte, zdá sa, zohráva významnú úlohu intenzita prílivu nového obyvateľstva. Uvedený príliv sa totiž z hľadiska lokalizácie v danom sídle môže dekoncentračne rozkladať v „rozptyle“ existujúcej zástavby intravilánu obce alebo v prípade masovejšej „prílivovej vlny“ sa už orientuje na otvorené plochy za pôvodným intravilánom obce. V prvom prípade – v „rozptyle“ – sú to často novými potenciálnymi obyvateľmi vykúpené parcely a staršie objekty, ktoré buď prechádzajú prestavbou na mieru potrieb a vkusu nových majiteľov, alebo

pôvodnú stavbu nahrádza úplne nová stavba. Dôležité je, že v takomto prípade počas celého prestavbového procesu či novej výstavby dochádza k súčinnosti medzi vlastníkom a staviteľom. Ide o individuálne riešenie. S intenzívnou suburbanizáciou sa však postupne presadzuje úplne iná stratégia, ktorej predchádza už v predstihu vyhodnotenie atraktivity a rozvojových perspektív obcí a vykupovanie pozemkov developérskymi firmami. Tieto následne realizujú výstavbu rodinných, ale aj bytových domov, sprevádzanú zodpovedajúcou reklamou a dochádza k odpredaju viac či menej „konfekčného tovaru“. Konfekčného preto, že sú to často typovo vymedzené série modelov objektov. Zákazníkovi je daný typ (výmer) pozemku, ako aj dispozičné riešenie s obmedzenou alebo žiadnou možnosťou dispozičnej variability. To potom určuje základné východiská aj celkového vzhľadu takto vznikajúcich „sídlišť“ novej zástavby vo vidieckom priestore.

Infraštruktúrny redukcionizmus – Veľmi často bol takýto typ masovej výstavby nových „sídlišť“ na okrajoch vidieckych sídiel podmienený snahou o maximalizáciu ekonomického profitu. Premietalo sa to do redukcionizmu stavebných pozemkov a zahusťovania zástavby, čo znamená, že prislúchajúce parcely k rodinným domom sú neraz veľmi obmedzené. Uvedený typ zástavby vychádza z modelu, že moderný obyvateľ vidieka je orientovaný na urbánny spôsob života, v ktorom už nemá miesto dlho sa prejavujúca „agrárna stopa“ chovateľsko-pestovateľskej orientácie. Vymedzené malé parcely predpokladajú skôr využívanie priestoru na oddychovo-relaxačné aktivity. Verejný priestor, reprezentovaný predovšetkým ulicou, je v tejto zástavbe rovnako dotknutý redukcionizmom, ktorý môže prispievať ku kolíznym situáciám. Prejavuje sa to v niekoľkých rovinách:

Z hľadiska dopravnej funkcie

- Vnútorne cestné komunikácie svojou šírkou často zneisťujú, či je priechodný, resp. bezkolízny stret dvoch väčších dopravných prostriedkov (napr. smetiarske auto verus hasičské auto), pretože tieto cesty obvykle nebývajú jednosmerné.

Z hľadiska parkovania

- Aj keď sa predpokladá, že majitelia rodinných domov svoje autá odparkovávajú na vnútorných domových odstavných plochách (garážach či parkovacích prístreškoch), veľmi často sa parkuje na ulici, hlavne ak v domácnosti je viac áut, resp. v prípade návštev.

Z hľadiska bezpečného pešieho pohybu

- Častá je absencia alebo minimalizácia chodníkov pre peších. Vedie to k tomu, že chodci – matky s kočíkmi, deti, starí ľudia - sa pohybujú po cestnej komunikácii. Ak aj je naprojektovaný chodník, tak často len na jednej strane, pričom tento je sám osebe úzky a často obsadený zaparkovanými autami.

Z hľadiska funkcie verejného priestoru ako miestnej verejnej scény

- Častým znakom novej zástavby je, že je obohnaná vysokými múrmi tvoriacimi oplotenie. Prítom ulica rovnako ako námestie, park či ihrisko patria k elementom verejného priestoru, kde fasády zástavby spolu s ich urbanisticko-funkčným riešením tento priestor vymedzujú a určujú a podľa funkčného zamerania môžu byť aj programovým elementom tohto priestoru. Ich architektonické riešenie svojím spôsobom tvorí kulisu verejnej scény, verejného sociálneho priestoru, v ktorom sa odohrávajú aktivity sociálnych kontaktov. V tomto prípade, keďže ide predovšetkým o obytný priestor, očakávali by sa priestory pre aktivity späté s oddychom, trávením voľného času, umožňujúce nadväzovanie kontaktov vo verejnom priestore. Je to preto otvorená ulica s priehľadmi do záhrad či skôr záhradok (prinajmenšom vizuálny kontakt), priestory ako park s lavičkami, detské ihrisko, verejné športovisko, resp. objekty otvorené verejnosti. Inými slovami priestory pre spoločenský kontakt. Takéto riešenia v novej zástavbe vo vidieckych sídlach často chýbajú. Spomínaný spôsob priestorového vymedzovania sa a uzatvárania sa zaznamenávame aj pri novej zástavbe v „rozptyle“ či v rámci pôvodnej staršej zástavby, ak do tohto priestoru vstupuje nová jednotlivá zástavba. Je to stavebná móda či programový životný štýl v podobe uzatvárania sa do svojho súkromia a súkromného priestoru zo strany vlastníkov?

Takýto model riešenia novej výstavby vo vidieckych sídlach, ktorý je častý práve v suburbanizovaných zázemiach veľkých miest, vyvoláva otázku, či to signalizuje, že toto nové prichádzajúce obyvateľstvo prináša so sebou vzorec života, ktorý je postavený na individualizácii a uzatváraní sa pred ostatnými spolu žijúcimi v danom území (sídle, sídelnej časti). Keď si to spojíme aj s objavujúcim sa faktom uzatvárania verejného priestoru – ulice v hraniciach uzatvoreného obytného priestoru (tak v mestách, ako aj v suburbanizácii ovplyvnených vidieckych sídlach), je to v súlade s konštatáciou Z. Baumana, ktorú síce vzťahuje na veľké mestá – megapolisy, ale niektoré prvky, hoci v menšom rozsahu, už evidujeme na Slovensku tak v mestách, ako aj vo vidieckych sídlach:

„Súčasná typická 'urbanistická obava' na rozdiel od tých, čo viedli k výstavbe miest, sa zameriavajú na 'vnútorného nepriateľa'. Tieto obavy vzbudzujú menší záujem o integritu a mravnú silu mesta ako celku – ako kolektívneho majetku a kolektívnej záruky individuálnej bezpečnosti a zvyšujú záujem o izoláciu, o opevňovanie vlastného obydľia vnútri mesta. ... Strážené štvrte, pozorný dohľad nad verejnými priestormi so vstupom pre vybraných, po zuby ozbrojení strážcovia pri bránach a elektronicky ovládateľné dvere – to všetko je teraz namierené proti nechceným spoluobčanom namiesto proti cudzím armádam či lupičom, záškodníkom a iným neznámym nebezpečenstvám číhajúcim v zálohe z druhej strany brán mesta. Nie spolupatričnosť, lež vyhýbanie sa

a dištancovanie od ostatných sa stali hlavnými stratégiami prežitia v súčasnom megalopolise.“ (Bauman 2000: 49)

Súčasťou vidieckej sídelnej štruktúry na Slovensku sa postupne od druhej polovice šesťdesiatych rokov, ale hlavne od sedemdesiatych rokov stávalo druhé bývanie v podobe chalupárstva a chatárstva. Predchádzalo im však vznikanie záhradkárskych osád na okrajoch miest, a v mnohých prípadoch aj v prímestských vidieckych sídlach. Dá sa povedať, že aj tento vznik záhradkárskych osád môžeme spájať s určitou agrárnou stopou, ktorú si do miest prinášalo pôvodné vidiecke obyvateľstvo. Primárne bolo dopestovanie si zeleniny či ovocia pre vlastnú spotrebu, keďže priame mestské prostredie a charakter bývania v ňom to prevažne neumožňovalo. Súčasťou parciel v záhradkárskych osadách boli aj objekty – jednoduché záhradkárske chatky, ktorých veľkosť zastavanej plochy bola regulovaná. V záhradkárskych osadách to bolo max. 25 m² a v prípade chatových osád takáto zastavaná plocha pod chatou bola max. 80 m². Stavebná regulácia v záhradkárskych, ale aj v chatových osadách bola v roku 2000 zrušená. (Sopirová 2016: 100) Boli to objekty tak na uskladňovanie potrebného záhradkárskeho náradia, ako aj skromné priestory pre prebývanie počas pobytu na záhradke. Posun k chatárstvu a chalupárstvu, ku ktorému inklinovala predovšetkým mestská populácia, do istej miery čiastočne redukoval uvedenú agrárnu stopu. Upevňoval však potrebu kontaktu s prírodou cez svoje súkromie, ako kontrast k mestskému životu so svojím tempom, s návalom formalizovaných kontaktov a neraz problémovým životným prostredím. Vzhľadom na to, že sa táto vlna spájala predovšetkým s mestským obyvateľstvom, bol to tiež určitý prienik urbánneho elementu do vidieckeho prostredia. Chatárstvo a chalupárstvo je forma občasného bývania populácie, ktoré svoje trvalé bydlisko má niekde inde a tieto objekty pre ňu splňajú rolu rekreácie, oddychu a hobby aktivít. (Zapletalová 2007; Vágner 2001) Chatárstvo stojí na výstavbe nových rekreačných objektov v atraktívnejších prírodných územiach, pričom je tu určitá miera regulácie v podobe vytypovaných lokalít, kde sa takáto rekreačná výstavba realizuje (chatárske osady) v rámci katastrov obcí. Charakter takejto zástavby je v súčasnosti daný komerčnou ponukou. V súvislosti so záhradkárskymi osadami treba spomenúť, že tieto za socializmu menili svoj ráz (bez ohľadu na legalitu). Objekty – záhradné domčeky – postupne boli zväčšované – najčastejšie vertikálne – a už neslúžili len na krátkodobý pobyt, ale premieňali sa na sezónne bývanie. Po roku 1989 v súvislosti so spoločensko-politickou zmenou sa v mnohých prípadoch začali pridelené parcely odkupovať a aj zástavba v nich sa začala meniť na zástavbu trvalo celoročne obývaných rodinných domov. Dialo sa tak v okrajových častiach miest, prípadne v blízkych vidieckych obciach, kde pôvodne takéto záhradkárske osady v minulosti vznikali. Chalupárstvo je orientované na nové využitie pôvodnej starej vidiec-

kej zástavby. Obvykle je to spojené s rekonštrukčnými prácami vnútornými (v interiéri), ako aj s vonkajšími v súlade s potrebami nových používateľov pri rešpektovaní pôvodného architektonického výzoru. Je to svojím spôsobom obnova a nové funkčné využitie stavebného kultúrneho dedičstva. V súvislosti s tzv. druhým bývaním sa začína objavovať nový fenomén, ktorý nie je veľmi reflektovaný v odbornej literatúre, a to je skutočnosť „rezidenčnej zámény“. Jej podoba je trvalé bývanie (de facto či de jure) na vidieku a vlastníctvo „druhého bývania“ pre vlastnú potrebu a nie na prenájmanie v meste. Druhé bývanie v jeho rôznych formách, ale aj kvalitách je určitým statusovým faktorom v rámci vidieckeho spoločenstva, vo vnútri tohto spoločenstva, ale aj v rámci širšieho spoločenstva, v ktorom sa pohybuje (žije) jeho nositeľ.

Možnosti a rola miestnej samosprávy

Rola a možnosti miestnej samosprávy sú vymedzené v Zákone č. 369/1990 Zb. Zákon Slovenskej národnej rady o Obecnom zriadení. Aktuálne znenie 1. 4. 2018 – 31. 12. 2018. Konkrétne sa to objavuje v prvej časti základného ustanovenia, kde v odseku 2 sa hovorí, že „Základnou úlohou obce pri výkone samosprávy je starostlivosť o všestranný rozvoj jej územia a o potreby jej obyvateľov.“ Je tam však aj dodatok, že „Obci pri výkone samosprávy možno ukladať povinnosti a obmedzenia len zákonom a na základe medzinárodnej zmluvy.“ Uvedený zákon v paragrafe 4 Samospráva obce v bode 3, kde sú špecifikácie vzťahujúce sa k výkonu samosprávy v odseku d) hovorí, že samospráva „obstaráva a schvaľuje územnoplánovacia dokumentácia obcí a zón, koncepciu rozvoja jednotlivých oblastí života obce, obstaráva a schvaľuje programy rozvoja bývania a spolupôsobí pri utváraní vhodných podmienok na bývanie v obci“. Hoci uvedený zákon dáva miestnym samosprávam značné právomoci, výkon týchto právomocí vrátane tých, ktoré sa týkajú rozvoja obcí v rovine stavebných aktivít, nie je jednoduchý a často je limitovaný rôznymi faktormi. Spomenieme niektoré z nich:

Vo vidieckom priestore v poslednej dekáde 20. storočia a v rokoch nastupujúceho 21. storočia sa začali realizovať veľké investície predovšetkým zahraničných investorov – priemyselné areály, logistické areály, investície v oblasti energetiky (fotovoltaické, resp. solárne elektrárne – „polia“), rozsiahle líniové stavby či investície do predvstupových prieskumných geologických prác pre perspektívne ťažobné aktivity. Takéto investičné aktivity a ich objekty vznikali (a stále vznikajú) v katastroch miest a vidieckych obcí. Iniciatívy v tomto prípade prichádzajú zo strany „správno-administratívnych subjektov“ rôznych stupňov, čiže zo strany štátu, ale aj zo strany územných či sídelných samospráv. Tieto, aby prilákali investorov – často predovšetkým zahraničných, vykupovali pre tento účel súkromné pozemky v katastroch obcí a vytvárali areály priemyselných parkov, aby do nich takíto investori vstupovali. Hoci

takéto technické, resp. hospodárske stavby boli lokalizované mimo intravilánov obcí, vytvárali, resp. vytvárajú obraz vidieckej krajiny. Špecifické investície tvoria energetické stavby v podobe „fotovoltických polí“ tvorené fotovoltickými panelmi zaberajúcimi nemalé plochy niekdajšej poľnohospodárskej pôdy. Tieto plochy obvykle neprinášajú pracovné príležitosti pre miestnu populáciu. Tu sa stretávajú dvaja významní aktéri, na jednej strane administratívno-správne subjekty (štát či miestne samosprávy), ktoré majú záujem o pritiahnutie investorov, na strane druhej samotní investori, ktorí vstupujú do pripravených areálov. Zo strany administratívno-správnych hráčov, hlavne z pohľadu miestnych samospráv, motiváciou pritiahnutia investorov nie je len vytvorenie nových pracovných miest v rámci regiónu, v ktorom sa nachádzajú, ale predovšetkým je to šanca na vylepšovanie rozpočtu obce z miestnej dane z nehnuteľnosti, ktorú platia investori obci. Neznamená to, že to nie je priestor aj pre konflikty či napätia medzi týmito dvoma aktérmi. Na Slovensku je celý rad takýchto príkladov. V poslednom období to boli napätia, protesty nielen zo strany občianskych združení, ale aj zo strany miestnych samospráv voči geologickým prieskumným aktivitám pre perspektívne zahraničné ťažobné spoločnosti v kontaktnom vidieckom zázemí niektorých miest (Košice, Detva, Kremnica či vo vidieckom prostredí severovýchodného Slovenska (Smilno)). Vzťahovalo sa to na potenciálne ložiská zlata, uránu či nafty. Protesty sa spájali s obavami z ohrozenia nielen životného prostredia či krajinného charakteru, ale aj s následnými možnými dopadmi na zdravie populácie obcí. Obraz vidieckej krajiny a vidieckych obcí je často poznačený brownfieldami tvorenými opustenými poľnohospodárskymi objektmi po štátnych majetkoch či zaniknutých poľnohospodárskych družstvách alebo po zaniknutých priemyselných prevádzkach. Nastáva v takom prípade problém, keď na jednej strane, podľa spomenutého zákona o Obecnom zriadení, povinnosťou samosprávy je starať sa o „všestranný rozvoj jej územia...“, na strane druhej sú problémy s identifikáciou následníkov takýchto brownfieldov a následným vymáhaním starostlivosti o takýto majetok, čo je opäť otázka právnej nejednoznačnosti. Obdobný problém právnej nejednoznačnosti sa spája aj s boomom nárastu bytovej výstavby predovšetkým v suburbanizovaných zázemiach veľkých miest, a to v podobe veľkých developerských investícií výstavby na odpredaj. Na jednej strane samosprávy vítajú takýto nárast počtu obyvateľov a súčasne stavebný rozvoj vo svojej obci, ale súčasne sa dostávajú do rizika straty kontroly nad týmto procesom. Obvykle problém je v tom, že obce, resp. ich samosprávy neboli pripravené na takýto stavebný boom. Znamená to, že už v úvode takýchto procesov nemajú ujasnenú stratégiu rozvoja v rovine želaného (optimálneho) nárastu počtu obyvateľov z migračného procesu. Developerské firmy majú už v tejto úvodnej fáze náskok, keďže už v predstihu si začali vykupovať v atraktívnych lokalitách pozemky od súkromných vlastníkov

a podnikali kroky na prekvalifikovanie uvedených pozemkov na stavebné parcely, aby následne tlačili na aktualizáciu územných plánov. Pre tieto zámary, samozrejme, sú potrební spojenci v miestnej samospráve. Treba preto hľadať spôsoby, ako presvedčiť poslancov v prospech cieleného stavebného rozvoja. Hoci obec zo zákona (Zákon č. 50/1976 Zb. Zákon o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (stavebný zákon)) je stavebným úradom a miestna samospráva obce je aj orgánom územného plánovania, a preto všetky stavebné aktivity realizované v území obce prechádzajú cez jej orgány, tak v realite dochádza k celému radu problémov. Vyplývajú z niekoľkých faktorov:

Nedokonalosť stavebného zákona v jeho súčasnom znení, ktorý umožňuje do určitej miery meniť už schválenú územno-projektovú dokumentáciu bez toho, aby samospráva bola o tom informovaná a mohla do tohto dodatočného procesu vstúpiť. Je to priestor, ktorý je často využívaný, resp. zneužívaný developerskými subjektmi, čo sa prejavuje v zahusťovaní novej zástavby, v zužovaní prístupových komunikácií až na hranu únosnosti, v obmedzovaní verejného priestoru v prospech objektivej zástavby, v absencii či minimalizácii chodníkov, absencii verejných miniparkových či oddychových priestorov a priestorov pre deti a mládež atď.

Problém riešenia čiernych stavieb. Stavebná aktivizácia a stavebný boom prináša so sebou aj zvýšené riziko postupov, ktoré sú v rozpore s legislatívnou reguláciou takýchto aktivít. Na jednej strane sa to spája s kvalitou príslušnej legislatívy a na strane druhej s účinnými mechanizmami potierajúcimi a sankcionujúcimi porušovanie predpisov či zákonov v tejto sfére. Slovenská realita sa aj v súčasnosti vyznačuje častým porušovaním legislatívnych rámcov určujúcich zásady a pravidlá pri stavebných aktivitách. Pre takéto porušovania sa dokonca akoby otvoril „inštitút dodatočnej legalizácie“ tzv. čiernych stavieb. Je to fenomén charakterizujúci tak mestské, ako aj vidiecke prostredie, na pozadí ktorého stojí sila „hráčov“ v územných rozvojových konaniach. Nie je preto zriedkavá situácia, že stavebné aktivity sa začínajú už predtým, ako sa stavba po podaní požadovaných dokumentov vyhodnotí a vydá sa stavebné povolenie. Nezriedkavá je i situácia, že stavba už stojí, ale stavebné povolenie nikdy nebolo vydané. Stavebný zákon síce uvádza rôzne stupne sankcií vrátane sankcií finančných až po príkaz na odstránenie stavby, ale v realite vymožitelnosť tohto zákona je veľmi často nízka a závislá od ľudského faktora.

Ľudský faktor. Pri analýzach reálnych situácií spojených s rozvojom vidieckej (ale aj mestskej) sídelnej štruktúry významnú rolu zohráva kvalitatívna stránka ľudského faktora, ktorý je prirodzenou súčasťou a iniciátorom takéhoto rozvoja. Okrem iného sa odvíja od systému hodnôt, na ktorých tento ľudský faktor stojí a ktorý podmieňuje jeho konanie. Vzťahuje sa to aj na „hráčov“, ktorí sú súčasťou rozvojových (vrátane stavebných) procesov na lokálnej úrovni a ktorí neraz reprezentujú rôznosť a často i protichodnosť či nezlučiteľ-

nosť (individuálnych i skupinových) záujmov v rozvojovom území. Je to veľmi citlivé hlavne v prípade inštitúcií verejného záujmu, medzi ktoré patria inštitúcie verejnej správy, t. j. štátnej správy a samosprávy. Tieto by mali fungovať v zmysle weberovského ideálneho modelu byrokracie ako nositeľky racionality, neosobnosti, kompetentnosti, rozhodovacej hierarchie a stálosti rozhodovacích pravidiel, kontrolovanosti rozhodovacích postupov. (Skorková 2018) Nie vždy sú však takéto zásady uplatňované v praxi. Známosti a sila záujmových tlakov, ale aj obavy pred radikálnejšími postupmi pri vymáhaní rešpektovania zákonov a poriadku sú sprievodnými znakmi pôsobenia ľudského faktora v tejto oblasti.

Záver

Transformačné a post-transformačné obdobie prináša so sebou celý rad nových procesov, ktoré ovplyvňujú okrem iného aj (skôr sociálne) socio-priestorové charakteristiky vidieckeho osídlenia a vidieckej krajiny vrátane jej výrazu. Prinášajú často výrazné a rozdielne rozvojové tempá v tomto priestore. Premieta sa to tak do výrazných a významných socio-štrukturálnych premien vidieckeho spoločenstva, migračných pohybov v území s dosahom na vidiecku sídelnú sieť, ale aj v miere atraktivity vidieckeho priestoru v rovine hospodárskej a z toho vyplývajúcich investorských vstupov prinášajúcich pracovné príležitosti, rozvoj nových investícií do inžinierskych sietí a občianskej vybavenosti, rovnako ako v rovine kvalitatívnych zmien životných podmienok, ktoré sa naopak spájajú s mierou intenzity predovšetkým novej bytovej výstavby. Mení to aj charakter a podoby fungovania vidieckych spoločenstiev, sociálnu klímu a vzťahy v nich. Intenzívnejšie ako v minulosti sa formuje vzťah rurálneho a urbánneho, a to v niekoľkých rovinách:

Priestorovej – zábery pôdy, intenzívna zástavba verus poľnohospodárske či priemyselné brownfieldy a opustené objekty pôvodnej bytovej zástavby.

Priestorovo-migračnej – opúšťanie vidieckych sídiel verus masívne príchody nových obyvateľov.

Funkčnej – nárast a dominácia rezidenčnej funkcie a rôzne podoby posilňovania či oslabovania a premien hospodárskych funkcií.

Sociálno-demografickej – starnutie prítomného obyvateľstva verus dynamický nárast nových obyvateľov.

Socio-kultúrnej – konfrontácia odlišnosti životných štýlov na miestnej úrovni, riziká delenia na „my“ a „oni“.

Socio-priestorovej – riziká socio-priestorovej segregácie vo vidieckych sídlach (v suburbanizačných zázemiach veľkých či väčších miest).

Ekologických kvalít – nové riziká pre ekologické kvality vidieckeho osídlenia a vidiecku krajinu.

Infraštruktúrnych kvalít – riziká nedostatočného zabezpečenia potrebnej infraštruktúry tak v územiach a vidieckych sídlach, ktoré sa postupne marginalizujú a sú historicky nositeľmi infraštruktúrneho zaostávania, ako aj vo vidieckych sídlach, ktorých rastový boom predbieha existujúce infraštruktúrne možnosti.

To všetko prináša pre miestne samosprávy nové situácie a výzvy, keďže sa často pohybujú v „priestore“ medzi živelnosťou a hľadáním určitého územného (aj spoločenského) poriadku s rôznou mierou zvládnuteľnosti. Sú to procesy, ktoré je dôležité odborne (vrátane sociologicky) analyzovať, keďže odrážajú meniace sa podoby spoločenskej zmeny v polohách urbánno-rurálnych a v rovine praktickej to môže byť vhodné východisko pre formovanie racionálnych lokálnych i regionálnych politík.

Eubomír Falťan je vedúci vedecký pracovník v Sociologickom ústave SAV. Dlhodobo sa venuje otázkam sídelného a regionálneho rozvoja, otázkam lokálnej demokracie a cezhraničnej spolupráce.

LITERATÚRA

- BECKER, H. – BARNES, H. E., 1964: Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii I, Książka i Wiedza. Warszawa, s. 105, autori sa odvolávajú na: Creel, H. G., 1929, Sinism: A Study of the Evolution of the Chinese World-View, s. 7-8.
- BAUMAN, Z., 2000: Globalizácia. Bratislava: Kaligram.
- BEDNÁRIK, R., 1967: Ľudové staviteľstvo na Kysuciach. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- BLÁHA, I. A., 1968: Sociologie. Praha: Academia.
- BUCHTA, S., 2003: Slovenský vidiek na konci 20. storočia. Sociológia 35, č. 2, s. 125-140.
- CASTELLS, M., 1982: Kwestia miejska. Warszawa: PWN.
- FALŤAN, E., 1975: Vplyv lokalizácie priemyslu na formovanie sídelnej siete Slovenska v období budovania socializmu. Sociológia 7, č. 2, ISSN 0049-1225.
- FALŤAN, E., 1985: Spoločensko-kultúrne a priestorové stránky prestavby dediny. In: Aktuální sociologické otázky rozvoje venkova a města, Československá sociologická společnost při ČSAV, Sekce sociologie zemědělství a venkova, Sekce sociologie města, Kosova Hora.
- FALŤAN, E., 2011: Premeny sídelnej štruktúry v zázemí dominantného mestského centra – príklad Bratislavy a jej zázemia na prelome 20. a 21. storočia.
<http://www.landentwicklung.org/website/output.php?idfile=1514>
- FALŤAN, E. – STRUSSOVÁ, M. – KOSTLÁN, D. – FALŤANOVÁ, E. – SOPIROVÁ, A., 2011: Malé vidiecke sídla na Slovensku začiatkom 21. storočia. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- GAJDOŠ, P., 2015: Ako sa mení vidiek na Slovensku. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- GAJDOŠ, P. – MORAVANSKÁ, K., 2013: Suburbanizácia a jej podoby na Slovensku. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- GAJDOŠ, P. – MORAVANSKÁ, K., 2016: Sídelný vývoj na Slovensku (1990 – 2014) a jeho sociálno-priestorové kontexty a dopady. Bratislava: Sociologický ústav. ISBN 978-80-85544-94-3.
- GALČANOVÁ, L., 2012: Proces suburbanizace v kulturní perspektivě – teoretická přehledová stať. Sociológia 44, č. 1.

- HNILÍČKA, P., 2005: Sídlní kaše. Otázky k suburbánní výstavbě kolónií rodinných domků. Praha: Era.
- KALECKÝ, L., 2012: Středisková soustava osídlení – moderní utopie, nebo tradiční nástroj uspořádání prostoru? Deník veřejné správy, 29. 5. 2012. www.dvs.cz/clanek.asp?id=6544450
- LEDRUT, R., 1970: L' image de la ville. *Espaces et Sociétés*, nr 1.
- LINDBLOOM, J., 2006: Samozásobiteľstvo vo vybraných regiónoch Slovenska. In: Regionálna diferenciacia Slovenska v podkladových štúdiách, subtéma 4. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 175-186.
- LYNCH, K., 1960: *The Image of City*. The MIT Press, Cambridge, Mass.
- MÜLLER, A.-L. – REICHMANN, W., 2015: *The Actions of Architecture: Constituting a New Sociology of Architecture*. In: *Architecture, Materiality and Society*. University of Bremen, University of Konstanz. *Connecting Sociology of Architecture with Sciences and Technology Studies*, Palgrave Macmillan, London.
- OUREDNÍČEK, M.: *Urban sprawl*. Česká republika. www.suburbanizace.cz
- PODOBA, J., 1984: Miesto letných kuchýň v tradičnom a súčasnom spôsobe bývania. *Národopisné informácie* č. 2, s. 65-69. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
- PODOBA, J., 1987: Modifikácia modelu tradičného obydľia slovenskej dediny v 20. storočí. *Slovenský národopis* č. 1.
- PODOBA, J., 1997: Medzi tradíciou a nivelizáciou. Zánik regionálneho domového typu. *Etnologické rozpravy* 4, č. 1-2. Ústav etnológie SAV, Etnografické múzeum – Slovenského národného múzea, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV, Bratislava: s. 41-55.
- PODOLÁK, P., 2010: Migrácia a jej vplyv na rozvoj suburbanizačných procesov vo vybraných regiónoch Slovenska. *Geographia Slovaca* 27.
- SKORKOVÁ, Z., 2018: Byrokracia v organizácii – jej minulosť, súčasnosť a budúcnosť. www.researchgate.net/publication/322235666_BYROKRACIA_V_ORGANIZACII-JEJ_MINULOST_SUCASNOST_A_BUDUCNOST
- SOPIROVÁ, A., 2011: Reзиденčná suburbanizácia a jej odraz vo vidieckych sídlach ležiacich v zázemí mesta Bratislavy. In: *Človek, stavba a územní plánování* 5, Praha: ČVÚT 63, ISBN 978-80-01-04753-8.
- SOPIROVÁ, A., 2016: Sídlá ležiace v zázemí miest v čase a priestore. *Czech Journal of Civil Engineering*. *Vědecký časopis odboru stavebnictví* 1.
- SÝKORA, L., 2003: Suburbanizace a její společenské důsledky. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, No. 2.
- SZMIDT, B., 1981: *Ład przestrzeni*. Warszawa: PIW.
- ŠVEDA, M., 2014: Bytová výstavba v zázemí veľkých slovenských miest v kontexte suburbanizácie a regionálnych disparít. In: Michálek, A. – Podolák, P., (eds.) *Regionálne a priestorové disparity na Slovensku, ich vývoj v ostatnom desaťročí, súčasný stav a konzekvencie*. Bratislava: Geografický ústav SAV. s. 173-195.
- ŠVEDA, M., 2016: Život v bratislavskom suburbiu: prípadová štúdia mesta Stupava (Living in the Suburbia: The Case Study of Stupava (the Hinterland of Bratislava, Slovakia), *Sociológia – Slovak Sociological Review* 48, No. 2, p. 139-171.
- VÁGNER, J., 2001: Vývoj druhého bydlení v Česku. In: Bilčík, I. a kol.: *Druhé bydlení v Česku*. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Univerzity Karlovy. Zákon č. 50/1976 Zb. Zákon o územnom plánování a stavebnom poriadku (stavebný zákon).
- ZAPLETALOVÁ, V., 2007: *Chatařství: architektura lidských snů a možností*. Brno: ERA.